

ЕДВАРД ДОЛЬНІК

ДИНОЗАВРИ НА ЗВАНІЙ ВЕЧЕРІ

ЯК ЕКСЦЕНТРИЧНІ ВІКТОРІАНЦІ ВІДКРИЛИ
ДОІСТОРИЧНИХ ІСТОТ
І ВИПАДКОВО ПЕРЕВЕРНУЛИ СВІТ

*Переклав з англійської
Геннадій Шпак*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Пролог</i>	Вереск уночі	11
<i>Розділ 1</i>	«Драconi в панцирах слизьких»	21
<i>Розділ 2</i>	Дівчинка, що вижила	27
<i>Розділ 3</i>	«Найдивовижніша з істот»	36
<i>Розділ 4</i>	Епос, написаний крейдою	42
<i>Розділ 5</i>	«Жахливий ляскіт молотків»	48
<i>Розділ 6</i>	«Чудовий день, і пляжі відкриті»	53
<i>Розділ 7</i>	Тремтіння в темряві	57
<i>Розділ 8</i>	Божественний каліграф	63
<i>Розділ 9</i>	Зіниця Божого ока	69
<i>Розділ 10</i>	Кити на деревах	74
<i>Розділ 11</i>	Без сліду	81
<i>Розділ 12</i>	«Жодна з переваг»	87
<i>Розділ 13</i>	«Сестра зазначених вище»	95
<i>Розділ 14</i>	Папороть і мисливці на лисиць	101
<i>Розділ 15</i>	У храм безсмертя	111
<i>Розділ 16</i>	Блаженством оповиті	117
<i>Розділ 17</i>	«Ніжні підсмажені миші»	123
<i>Розділ 18</i>	Печера Керкдейл	130
<i>Розділ 19</i>	У храмі Природи	138

<i>Розділ 20</i>	<i>«Неабиякі любителі морської трави»</i>	144
<i>Розділ 21</i>	<i>Як Вільям Пейлі грається з вогнем</i>	149
<i>Розділ 22</i>	<i>Тут водяться дракони (а ще велетні й циклопи)</i>	154
<i>Розділ 23</i>	<i>Заирнути в очі Медузи</i>	160
<i>Розділ 24</i>	<i>Єдиноріг Лейбніца</i>	165
<i>Розділ 25</i>	<i>«Кутні зуби слона»</i>	173
<i>Розділ 26</i>	<i>«Лісовий жах»</i>	180
<i>Розділ 27</i>	<i>«Дуже незвичайний скелет»</i>	185
<i>Розділ 28</i>	<i>Ноїв ковчег</i>	191
<i>Розділ 29</i>	<i>«Холодний протяг з темного льоху»</i>	200
<i>Розділ 30</i>	<i>Шерлок Голмс вивчає кістку</i>	206
<i>Розділ 31</i>	<i>Прориваючи межі часу</i>	211
<i>Розділ 32</i>	<i>Моря киплять, а гори вибухають</i>	216
<i>Розділ 33</i>	<i>Одноденки й історія людства</i>	222
<i>Розділ 34</i>	<i>Розвіяні пустельним вітром</i>	228
<i>Розділ 35</i>	<i>Ящери у Святому Письмі?</i>	235
<i>Розділ 36</i>	<i>Доктор Джекілл і містер Гайд</i>	239
<i>Розділ 37</i>	<i>Віджилі тварини й відчинені вікна</i>	243
<i>Розділ 38</i>	<i>Таємниця моа</i>	249
<i>Розділ 39</i>	<i>«Винайдення динозаврів»</i>	253
<i>Розділ 40</i>	<i>«Біда іде — з собою й ще веде: Полками сунуть, а не поодинці»</i>	260
<i>Розділ 41</i>	<i>Повернення щасливого світу</i>	265
<i>Розділ 42</i>	<i>Вечера в динозаврі</i>	271
<i>Розділ 43</i>	<i>«Це так, наче зізнатися в убивстві»</i>	279
<i>Епілог</i>		284
<i>Подяки</i>		288
<i>Бібліографія</i>		290
<i>Джерела фото</i>		305
<i>Примітки</i>		307

Як трапляється, що колись немислиме стає
не лише мислимим, а й самоочевидним?¹

*Лоррен Дестон, історикиня
(з інтерв'ю 2019 року)*

БЕРЕСК УНОЧІ

На початку XIX століття світ був безпечним і затишним — тобто світ природи, живий світ дерев і квітів, де плавають прудкі риби, ширяють птахи, стрибають олені. «Наш світ — щасливий², — писав у 1802 році в одній із найвпливовіших книжок своєї доби Вільям Пейлі. — Повітря, земля і вода сповнені розкішного буття». Скрізь, куди кинеш оком, вів далі автор, «бачиш міради щасливих істот».

Пейлі був не просто мрійником, що босоніж сновигає лісами, а глибоко ерудованим дослідником природничої історії, філософом і водночас священником, — і в тогочасній Англії було обмаль мислителів, таких відомих і шанованих, як він.

Що уважніше ми придивлятимемося до природи, стверджував Пейлі, то більше знаходитимемо доказів того, що вся вона є бездоганно збудованою і наладжаною системою. Це справедливо щодо великого: велетенське серце кита, крізь аорту якого може пролізти дитина, є прикладом масштабної інженерії. Але так само і щодо малого: людське око й вухо послуговуються такими крихітними м'язами, що їх можна назвати «дивами в мініатюрі», а «поза тим, — чудувався Пейлі, — від їхнього здоров'я і роботи залежать наші найважливіші й найцінніші чуття — зір і слух»³.

Неважко було б уявити собі менш привабливий світ, у якому тварини не стридали б граційно, наче олені, й не басували б,

наче коні, а волочилися по землі, спираючись на одне куде копито, а летючі створіння не ширяли б у повітрі, розсікаючи його, а перекидалися б у ньому, наче зламані повітряні змії.

Реальність була більш натхненною. Кожна істота являла собою геніально сконструйовану живу машину, й усі вони разом існували у вічній досконалій рівновазі. Божа мудрість і промисел сягали скрізь, де б ми не глянули. Узяти хоча б те, які тварини є рідкісними, а які — поширеними. «Хижі птахи рідко зносять більше як два яйця»⁴, — схвально занотував собі Пейлі. Це для того, щоб небеса не кишили живими летючими винищувачами. Плохенькі горобці й качки натомість мають у гніздах по десятку яєць. У морях ми бачимо «мільйони оселедців і лише одну акулу».

Як же виникла ця ладна складність? Звісно, не з випадковості. Дивитися на світ у його невпинній метушні значить чудуватися з Бога, що створив його таким.

Творець був не лише мудрим — він був іще й добрим. Це щастя — бачити, що все навколо нас є не сюрпризом і таланом, а свідомою метою складної операції.

«Світ було створено з доброзичливим наміром»⁵, — заявляв Пейлі. Найскромніші з істот показують свою радість, неначе п'ятикласники, які висипають зі школи під кінець дня. Навіть новонароджені мухи кружляють навколо, «безцільно пересуваючись з місця на місце, що свідчить про їхню радість і віху». Риби «такі щасливі, що просто не знають, де себе подіти».

Ці думки однаково охоче приймали і вчені, і простолюд. У Кембридзькому університеті, наприклад, праці Пейлі були обов'язковими до прочитання впродовж десятиліть. За впливом на університетську програму, як пише один історик, «він був на другому місці після Ісаака Ньютона»⁶.

Жодна інша царица не здавалася такою затишною і принадливою, як світ природи. На відміну від світу людей. Саме в ту добу, що її Пейлі описав такими веселковими барвами, в усьому світі панували хаос і насильство. «Найперша світова війна

почалася 1793 року, — вважав історик Джон Рей, — і тривала аж до битви під Ватерлоо в 1815-му»⁷.

Баталії тих часів легко було романтизувати — поети оспівували кавалерійські атаки й дерев'яні кораблі з напнутими вітрилами. Але правдивішою картиною були б цілі краєвиди, перетворені на бійні, де сотні солдатів гатили один в одного з близької відстані. Кількість жертв сягнула трьох мільйонів серед військових і мільйона серед цивільних. «Менші нації Європи були в цій війні в найліпшому разі пішаками, — підсумовує інший історик, — а в найгіршому — просто самою шахівницею»⁸.

Почалося все з Франції, де повстала юрба відсікла голову спершу королю, потім королеві, а невдовзі справдилася мрія Наполеона втопити пів Європи у крові. До Англії лянче вторгнення так і не дійшло, але життя й там було складне та непевне.

Харчів не вистачало, податки були високі (потрібно було оплачувати війни), а віковий спосіб життя, що ґрунтувався на сільському господарстві й дрібних ремеслах, в умовах облоги дав тріщину. Робітники з вершлягами в руках вривалися на фабрики й розбивали машини, які відібрали в них роботу.

Злочинність була повсюдною, а закон — нещадним. Двісті видів злочинів — від полювання на кроликів у чужих угіддях до пограбування диліжанса — каралися на смерть⁹. У 1808 році реформаторам вдалося досягти маленької перемоги: кишенькових злодіїв перестали відправляти на шибеницю.

То була ера стрімкого технологічного прогресу, символом якої слугували залізниці, а також Девіда Копперфілда, Олівера Твіста з його «*Будь ласка, сер, дайте мені ще*», ера робітних домів і боргових в'язниць. Ці книжки були плодами уяви, але відчай і недоля в них ішли від самого життя. Чотирирічні діти годинами працювали серед гудучих машин, що могли в будь-яку мить схопити небораку за рукав або палець.

Важко переоцінити велич прірви між цим хаосом і рейвахом та мирними безтурботними сценами природи, що їх із такою любов'ю описав Пейлі. Упродовж історії ритм життя багатьох

покоління майже не мінявся. Робочий день визначали схід і захід сонця та зміна пір року.

Тепер же все було не так. Промисловці й винахідники опанували силу вугілля, пари й заліза, тож тепер незліченні заводи й фабрики працювали день і ніч. Тисячі робітників щодня стікалися на підприємства, відпрацьовували дванадцятигодинну зміну й, хитаючись, розходилися по домівках.

Навіть у заможних людей життя не складалося із самих лише балів і бенкетів. Лондон, найбільше місто світу, був брудним і смердючим. Повітря чорніло від кіптяви, вулиці тонули в трясовині з бруду й кінського гною, у яку вгрузали черевики перехожих. Ще гіршою та підступнішою ця твань ставала тоді, коли численні копита й колеса розбризкували її навсідч. Темною, густою від людських екскрементів, пливли трупи тварин. Один історик писав: «Рим у I столітті нової ери був чистішим за Лондон 1800 років по тому».

Карикатура з журналу Punch, на якій Смерть патрулює в човні на Темзі, має заголовок «Мовчазний головоріз». Цей малюнок з'явився в 1858 році, саме тоді, коли з'ясувалося, що холера передається через воду. Доти її епідемії вважали просто випадковими нещастями

Медицина за всі ті століття мало просунулася вперед. У світі без антибіотиків і з майже відсутніми поняттями про гігієну смерть була наче лотерея — і хвороби поширювалися безконтрольно. «Цариця Холера» наводила особливо сильний жах. Ніхто не знав, звідки вона взялася і як передається. Холера прокочувалася хвилями й щоразу забидала тисячі життів. Людина, що була цілком здоровою за сніданком, могла померти ще до вечері.

Перед лицем цього хаосу природним бажанням було втікати в пошуках прихистку. Таку безпечну гавань пропонував світ неживої природи. Він був чітко впорядкованим — у цьому сяяли зорі й рухалися правильними шляхами планети. Утім, очевидно, через цю трохи *надмірну* виструнченість, елегантність і точність неможливо було закохатися в нього по-справжньому, як не можна закохатися в діаграму чи геометричну теорему.

Світ живий, навпаки, був не лише впорядкованим, а й привабливим. Якщо для царини астрономів з її суворою аналітичністю ідеальним музичним супроводом був би менует Баха, то для галузі натуралістів з її жвавою яскравістю — щось на зразок «Весни» Вівальді.

Обмежте ваш світогляд, як робили це натуралісти, і суєта суєт цього світу відійде на дальній план. Життя замуркотить собі за тишиною, наче в маленькій хатинці посеред саду десь за містом.

А тоді, в 1802 році, саме в рік «щасливого світу» Пейлі, за вікнами цієї хатини хтось зловісно заверещав серед ночі.

Був звичайний день у Новій Англії, в містечку Саут-Гедлі в Массачусетсі¹⁰. Один дванадцятирічний парубічко лаштувався орати батькове поле. Хлопець мав вельми імпозантне ім'я — Пліній Муді, — проте ніщо в його житті не вирізнялося особливістю.

Того дня плуг Муді вивернув із землі дещо таке, що привабило його увагу. Коли хлопчина зліз із коня й трохи розгріб землю на зораному полі, то побачив перед собою довгу вервечку слідів. Усього їх було близько десятка: кожен був завбільшки з обідню тарілку, на стопі було три пальці. Відбитки тягнулися по багнюці, яка давно перетворилася на твердий камінь.

Як виявиться згодом, ці сліди на землі новоанглійської ферми залишив за 200 мільйонів років до того динозавр. У 1802 році ніхто ще не чув про динозаврів. Наскільки відомо, то були перші в історії знайдені сліди динозавра.

ЗНАХІДКА ця була дивна й неочікувана, так само як будь-яке відкриття в людській історії. Невдовзі в різних куточках світу швидко одне за одним було зроблено ще кілька схожих відкриттів. Люди почали знаходити велетенські кістки та відбитки лап на камені, а згодом — здоровенні скелети. Жодна жива істота не була схожа на ті знахідки. *Кому належали ці кістки?*

Сьогодні відповідь знає кожна дитина. Але на початку XIX століття ніхто й гадки не мав про таких створінь, як динозаври. Саме слово «динозавр» з'явиться лише в 1842-му.

Невже так пізно, скажете ви, — надто коли врахувати, що зараз ми сприймаємо динозаврів як щось цілком буденне. Нині кожен природничий музей похваляється величезним скелетом динозавра, який впирається спиною у стелю й висуває голову в сусідню залу. У кожному дитсадку на полиці поруч із коробкою олівців і ножицями з тупими кінцями стоять кілька пластмасових динозаврів. Кожен малюк має піжаму з динозавром із мультика або кошик з м'якими іграшками-динозаврами.

Але той, хто перенісся б до нас із початку XIX століття, точно був би збентежений цими іграшками й експонатами. Шекспір, з його безмежною уявою, не зміг би змалювати в ній світ, у якому панують монстри завбільшки з будинок і куди людина ніколи не ступала ногою. Найбільш далекоглядні мислителі світу ніколи не зазирали так далеко в минуле. Така можливість не спадала на думку ані Леонардо да Вінчі, ані Галілею, ані Ньютону, ані Бенджамінові Франкліну.

На межі XVIII й XIX століть і науковці, і прості люди вважали, що світ завжди був приблизно однаковий: із собаками, нарцисами, кіньми й дубами, так добре нам знайомими. Їм майже ніколи не спадало на думку, що Земля мала історію — що колись

її населяли дуже різні форми життя. (Сам вислів «природнича історія» бере початок з античних часів, але справжньої історії в цій галузі ніколи не існувало.) Лише кілька найзухваліших умів намагалися уявити світ, яким він був не тільки тисячі, а й сотні тисяч і навіть мільйони років тому.

Стандартна картина була певніша й легша для розуміння. Усіх істот у світі — включно з людиною — не так давно Бог просто розташував по своїх місцях, наче фігурки в діорами.

Бог з вишуканою ретельністю збудував для них декорації, а найбільшою турботою огорнув людину, свою улюбленицю, яку створив за Своїм образом. Тепер зненацька ця затишна картина втратила актуальність. Але що ж замість неї?

Поза міфами й казками ніхто й не уявляв собі, що землею колись розгулювали трипалі велетні. Ніхто не міг подумати, що мільйони років тому у світі панували легіони летючих, повзучих і височенних істот, серед яких людині місця не було.

А якби хтось і нафантазував такі сцени, ці вигадники не додумалися б до того, що ті створіння могли зникнути. Людина і тварина, звісно, можуть померти, але ніхто нізащо не уявив би, що вимерти може цілий *вид*.

Ідея вимирання зараз відома всім (навіть трирічні діти знають, що пандам загрожує зникнення), тому важливо наголосити, що ідея ця відносно нова. У мисленні XIX століття місця їй фактично не було. Бог створив цей світ абсолютно досконалим, Його праця вічна, Він не митець, який жбурнув у сміттєвий кошик невдалий твір, бо йому забракло натхнення.

Думка про раптове й остаточне зникнення з драбини життя була для тих часів так само бентежною, як для нас уявлення про те, що ціла група людей, зайнятих буденними справами, — дорогою на роботу в ранковому поїзді або на пікніку в суботньому парку — може несподівано щезнути в нікуди.

Відкриття слідів динозаврів траплялися на початку XIX століття так часто тому, що промислова революція породила жагу до перекопування землі. Цілі армії робітників угризалися

в землю своїми кайлами й лопатами, риючи канали й шахти, тунелі та кар'єри: це дало змогу зазирнути в небачене доти черево землі.

Скам'янілості, які вряди-годи траплялися людям упродовж багатьох століть (і весь час залишалися незрозумілими), тепер стали звичною річчю. Про каміння з кар'єрів, яким вимощували дороги, один геолог на лекції в 1836 році дотепно зауважив: «Ви... певно, чавите колесами своїх екіпажів рештки істот, які натомість самі розчавили б вас, якби ви жили сотні тисяч років тому»¹¹.

Кістки були старі, але питання «Як нам дізнатися, чиї ці кістки?» було новим. Кістки велетенських розмірів траплялися й раніше, та люди воліли пояснювати їхнє походження древніми міфами, ніж спробувати по-справжньому їх дослідити.

На початку XIX століття, у період становлення науки, з'явилася потреба у переконливішому поясненні цих знахідок. Утім оповідь про динозаврів стоїть особно від усіх наукових таємниць, тому до неї — такої незвичайної — потрібен незвичайний підхід.

Більшість наукових таємниць мають чітку структуру: хтось виявляє щось дивне, люди збирають підказки та пропонують гіпотези, намагаючись це пояснити. Саме так побудовані детективні сюжети: гуляючи з песиком, жінка побачила труп із перерізаним горлом, наполовину схований за кущем. Поліція огородила місце злочину й розпочала розслідування. Поблизу тіла виявили відбиток ноги на вологому ґрунті, у сміттєвому баку — порожній гаманець, на камері стеження — розмитий силует.

З динозаврами все було по-іншому: головню через те, що пошуки почалися не з жертви — тіла, яке можна було б вивчити й дослідити. Натомість перед шукачами лежало кілька кісток або зубів, і вони повинні були *уявити* за допомогою цих мізерних підказок ціле тіло.

Це трохи скидалося на складання шалено складного пазла: такого, де бракувало багатьох шматочків, а ще накидано було елементів з інших пазлів, до того ж ніхто не знав, яка в підсумку має скластися картинка.

Ба гірше: чимало шматків цього пазла були вибрали, помилювалися ними й відклали вбік, бо ніхто не визнав за ними бодай

якоїсь значущості. (Підказка не стане підказкою, доки хтось не розгледить таємниці.) На мить заінтриговані моторошним зубом або гігантським ребром, люди впродовж багатьох століть ставили ці курйозні предмети на помітні місця і скоро переставали про них думати.

Сьогодні ми бачимо ці головоломки з минулого в уже готовому, розв'язаному вигляді, а тяжку працю було сховано від наших очей. Фінал цієї казки нам добре відомий: подібні на драконів істоти блукали прадавнім світом — і нам легко забути про те, як тяжко дався цей успіх.

Більшу частину цієї книжки ми проведемо в першій половині XIX століття, коли частинки цього пазла потроху складалися до купи. Та щоб віддати героям нашої саги належне, ми повинні будемо також відступити на кілька століть назад, у часи, коли безумовно талановиті й серйозні мислителі прикро помилялися щодо цих матерій. Ми зануримося в ці аж надто людські оповіді: ті, у яких майбутні шукачі жадібно визбирують блакитні шматочки пазла, сподіваючись скласти з них небо, коли раптом виявляється, що на картинці — зовсім не небо, а якийсь інтер'єр, і жодну пару блакитних частинок не можна поєднати.

Для всіх цих хибних здогадок існували вагомі причини, тож нам варто буде здійснити кілька екскурсій у минуле й дізнатися, яким наші предки бачили світ.

Місцем дії нашої оповіді стане переважно Англія, бо саме там було знайдено перших динозаврів. Але нас також чекають виправи у Францію та Америку (на сцені на деякий час з'явиться сам Томас Джефферсон). Ми ненадовго завітаємо в Грецію і Китай, де з давніх часів траплялися велетенські кістки, породжуючи міфи про драконів, грифонів і велетнів-людоджерів, знаних як циклопи.

Нам поталанило з тим, що вчені, з якими нам випаде познайомитися, були диваками й виходили за межі самих себе, як і ті кістки, видобуті із землі. Серед них ми побачимо зубожілу, ледь освічену жінку з південного узбережжя Англії, яка почала

зі збирання скам'янілостей, щоб заробити пенні-два на заможних туристах, а згодом стала однією з найбільших збирачок. Завітаємо до неймовірно ексцентричного оксфордського професора, чий дім мав такий вигляд, наче Ноїв ковчег розбився коло його порога, а його вміст розкотився по всіх кімнатах. А ще — познайомимося з найвідомішим (і, певно, найненависнішим) вченим Англії, чий талант визначати вимерлих тварин поступався хіба його здатності наживати собі ворогів.

Наша оповідь почнеться приблизно із 1800 року та сягне кульмінації напередодні нового, 1853-го. Ці дати для нас важливі. У ті дні наука тільки зароджувалася (слова «науковець» навіть не існувало до 1834 року¹²), а природнича історія була найзаплутанішою з усіх, бо кожне питання в ній викликало суперечки.

Відкриття динозаврів стало сенсацією у світі, який не був готовий її прийняти. Раптово з'ясувалося, що нинішній світ збудований на фундаменті іншого, зниклого світу, а може, навіть цілої низки світів, населених велетенськими небезпечними істотами.

Затишна хатина перетворилася на будинок із привидами.

«ДРАКОНИ В ПАНЦИРАХ СЛИЗЬКИХ»

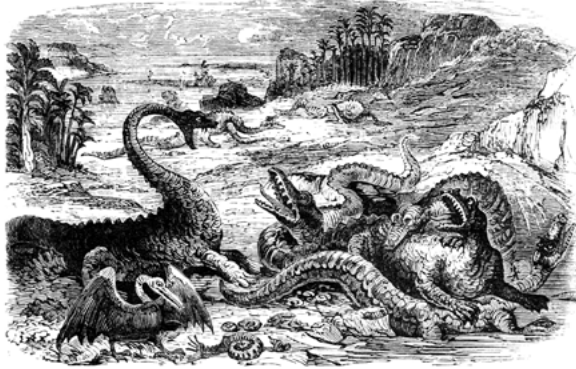
Для наших предків на початку XIX століття віднайдення кісток і слідів динозаврів було сенсаційною та бентежною новиною. То була не просто наукова знахідка, як-от відкриття нового супутника далекої планети. То був доказ життя, якого ніхто раніше не уявляв.

Згадайте про сучасних астрономів, які вірять, що наша земна цивілізація не єдина у Всесвіті. Десятиліттями вони спрямовують свої телескопи в небо, намагаючись вловити сигнали з безкінечної порожнечі. Поки що марно.

Науковці та шукачі скам'янілостей першої половини XIX століття були одягненими у фраки двійниками цих сучасних дослідників. Із двома суттєвими відмінностями: вони шукали не в глибинах космосу, а в минулому, і змогли-таки вгледіти ознаки життя.

Ці ознаки були не такими ледь відчутними, як дивні послідовності у статичному електромагнетизмі, вловлені комп'ютером. То були зуби завбільшки з кинджали та ребра, наче колоди.

Поети, вчені та звичайні люди позирали на відкриття динозаврів, здригаючись і чудуючись. Альфред Теннісон змальовував цей зниклий світ у таких рядках: *«Драconi в панцирах слизьких, / Дракoнів гризли інших тих»*¹³.

Цей сповнений драматизму малюнок із книжки 1851 року «Історія всіх націй» показує уявну доісторичну сцену. Безжальні зіткнення між прадавніми істотами були улюбленою темою перших ілюстраторів

Можливо, Теннісон і його колеги були менш здивовані, якби припускали, що світ колись кишів велетенськими агресивними монстрами. Та ці «інопланетяни XIX століття» з'явилися нізвідки, неочікувано, й люди були геть не готові до цього — на відміну від сучасного світу, в якому пошуки інопланетного життя тривають уже з пів століття.

На мить спробуймо уявити аналогічну ситуацію сьогодні. Як почувалися б люди, яким ніколи навіть не снилося життя за межами Землі, аж раптом одного вечора космічний корабель матеріалізувався би просто за кілька метрів від П'ятої авеню й неспіхом розпочав би круїз навколо Мангеттену?

Однією з головних небезпек у спробах уявити минуле є те, що ми забуваємо: наші предки не знали, чим закінчиться їхня історія. Ми читаємо про Велику депресію та розквіт нацизму, розуміючи, куди все це зрештою привело. Нам важко пам'ятати про те, що люди в 1930-х роках не мали такого привілею. Натомість ми згладжуємо драматизм історії — випускаємо з уваги